

Woordenlijst

Deze publicatie is met behulp van de ICHEIC Humanitarian Fund en de Adelson Family Foundation mogelijk gemaakt.

Concept en uitvoering	Dr. Tobias Ebbrecht, Deborah Hartmann, Dr. Noa Mkyton, Daniel Rozenga
Vertaling	Daniel Rozenga
Educatief advies	Dr. Noa Mkyton
Historisch advies	Prof. (emeritus) Dan Michman, hoofd van het International Institute for Holocaust Research en houder van de John Najmann Chair for Holocaust Studies, Yad Vashem
Productie en Grafisch ontwerper	Ami Sternschuss
Revisie	Daniel Rozenga, Dr. Noa Mkyton

ISBN 978-965-525-105-0

© Yad Vashem 2020. Alle rechten zijn voorbehouden aan The International School for Holocaust Studies, Yad Vashem. Niets van deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden door middel van druk, microfilm, fotocopie, vertaalcomputer of op welke andere wijze ook zonder schriftelijke voorafgaande toestemming van de uitgever. Gedrukt in Israël, 2020

Antisemitisme

Term voor jodenhaat, bedacht in Europa in de jaren 1870. Mensen die over het algemeen Joden haten of jodenhaat verspreiden, worden antisemieten genoemd. Antisemitische beweringen zijn gebaseerd op clichés en vooroordelen die zowel de joodse religie als Joden als personen beledigen en beschuldigen. Al deze beschuldigingen zijn onwetenschappelijk en irrationeel en hebben niets te maken met echte personen van joodse afkomst.

Auschwitz

Auschwitz (in het Pools: Oswiecim). Grootste concentratiekamp en vernietigingskamp van de nazi's, gelegen bij de Poolse stad Oswiecim, 60 kilometer ten westen van Krakau. Een zesde van alle Joden die door de nazi's zijn vermoord werd vergast in Auschwitz. In april 1940 beval SS-chef Heinrich Himmler de bouw van een nieuw concentratiekamp in Oswiecim, een stad die was gelegen in het deel van Polen dat door de Duitsers aan het begin van de Tweede Wereldoorlog was geannexeerd. De eerste Poolse politieke gevangenen kwamen in juni 1940 in Auschwitz aan. In maart 1941 waren er 10.900 gevangenen, nog steeds voor het merendeel Polen. Auschwitz raakte snel bekend als het meest wrede concentratiekamp van de nazi's. In maart 1941 beval Himmler de bouw van een tweede, veel grotere afdeling van het kamp, op drie kilometer van het oorspronkelijke kamp. Deze plek moest gebruikt gaan worden als een vernietigingskamp. Het kreeg de naam Birkenau, of Auschwitz II. Uiteindelijk zaten de meeste gevangenen van het Auschwitz-complex in Birkenau, onder wie Joden, Polen, Duitsers en Zigeuners. Het kende ook de slechtste, meest onmenselijke omstandigheden – en er bevonden zich de gaskamers en crematoria van het complex.

Een derde afdeling, Auschwitz III, werd gebouwd in het nabijgelegen Monowitz, en bestond uit een kamp voor dwangarbeid, Buna-Monowitz geheten, en 45 subkampen waarin dwangarbeiders werden ondergebracht. De naam Buna was ontleend aan de Buna synthetische-rubberfabriek die op het terrein was gelegen en die het eigendom was van I.G. Farben, Duitslands grootste chemische concern. De voornamelijk joodse gevangenen die in de fabriek en andere fabrieken die Duits eigendom waren werkten, werden tot totale uitputting gedreven om vervolgens door nieuwe werkkrachten te worden vervangen.

Auschwitz werd eerst geleid door kampcommandant Rudolf Höss, en werd bewaakt door een wreed regiment van doodshoofdtroepen van de SS. De staf werd bijgestaan door verscheidene bevoorrechte gevangenen die beter voedsel kregen, onder betere omstandigheden leefden en de mogelijkheid hadden te overleven als ze ermee instemden het wrede kampregime uit te voeren.

Auschwitz I en II waren afgezet met vier meter hoge hekken van prikkeldraad dat onder stroom stond, die werden bewaakt door SS-ers met mitrailleurs en geweren. De twee kampen werden verder ingesloten door een serie wachtposten op ongeveer een kilometer van de hekken.

Vanaf maart 1942 arriveerden er dagelijks treinen met Joden. Soms kwamen er meerdere treinen op een dag aan, die alle duizend of meer slachtoffers uit de Oost-Europese getto's vervoerden, evenals uit West- en Zuid-Europese landen. Gedurende 1942 arriveerden er transporten uit Polen, Slowakije, Nederland, België, Joegoslavië en Theresienstadt. Ook in 1943 bleef men Joden en ook Zigeuners aanvoeren. In 1944 werden er Hongaarse Joden naar Auschwitz gebracht om te worden vermoord, evenals Joden uit de laatste Poolse getto's.

In augustus 1944 zaten er 105.168 gevangenen in Auschwitz. Nog eens 50.000 joodse gevangenen zaten in de satellietkampen van Auschwitz. De bevolking van het kamp groeide voortdurend, ondanks het hoge sterftcijfer ten gevolge van de vernietigingen, honger, het harde werken en infectieziekten.

Wanneer er Joden op het perron in Birkenau aankwamen, werden ze zonder hun bezittingen uit de wagons gegooid en gedwongen twee rijen te vormen, mannen en vrouwen gescheiden. SS-officieren, onder wie de beruchte arts Josef Mengele, voerden onderwijl selecties uit, waarbij de meeste slachtoffers naar één kant werden gedreven, voortbestemd om in de gaskamers te sterven. Een minderheid werd geselecteerd voor dwangarbeid. Degenen die waren voorbestemd te sterven werden diezelfde dag nog omgebracht en hun lichamen werden in de crematoria verbrand. Degenen die niet naar de gaskamers werden gestuurd werden in quarantaine geplaatst, waar hun haar werd afgeschoren, ze gestreepte gevangenispakken kregen en als gevangenen werden geregistreerd. Hun registratienummers werden op hun linkerarm getatoeëerd. De meeste gevangenen werden vervolgens uitgestuurd om dwangarbeid te verrichten in Auschwitz I, III, subkampen of andere concentratiekampen, waar hun levensverwachting niet meer dan een paar maanden was. Gevangen die in quarantaine bleven hadden een levensverwachting van enkele weken.

De routine in het gevangenenkamp bestond uit vele plichten die moesten worden vervuld. Het dagelijkse schema bestond uit opstaan bij dageraad, het opruimen van de slaappleats, ochtendappèl, de reis naar het werk, vele uren hard werken, het in de rij staan voor een armzalig maal, de terugtocht naar het kamp, inspectie van de barakken en het avondappèl. Tijdens het appèl moesten de gevangenen urenlang volledig bewegingloos en in stilte staan, in hun dunne kleren, wat voor weer het ook was. Wie viel of zelfs maar wankelde, werd gedood. Iedere gevangene moest op zijn eigen manier al zijn energie richten op het doorstaan van de dagelijkse martelingen.

De gaskamers in het Auschwitz-complex vormden de grootste en efficiëntste vernietigingsmethode van de nazi's. In Birkenau waren vier kamers in gebruik, in elk waarvan dagelijks 6.000 mensen konden worden omgebracht. Ze waren zo gebouwd dat ze eruit zagen als doucheruimten, om de slachtoffers te misleiden: degenen die nieuw aankwamen in Birkenau werd verteld dat ze zouden moeten gaan werken, maar dat ze eerst moesten douchen en zouden worden gedesinfecteerd. Vervolgens werden ze naar de douche-achtige ruimten gebracht, waar ze snel werden vergast met het zeer giftige gas Zyklon B.

Sommige gevangenen Auschwitz, onder wie tweelingen en dwergen, werden gebruikt voor op martelingen lijkenden medische experimenten. Ze werden getest op uithoudingsvermogen onder afschuwelijke omstandigheden zoals hitte en kou, of ze werden gesteriliseerd.

Ondanks de vreselijke omstandigheden waren er gevangenen in Auschwitz die erin slaagden de nazi's te weerstaan, zoals in enkele gevallen van ontsnapping of gewapend verzet. In oktober 1944 slaagden leden van het sonderkommando, die in de crematoria werkten, erin een aantal SS-ers te doden en één gaskamer te vernietigen. Alle rebellen stierven. Zij lieten dagboeken na die authentieke documentatie vormen van de gruweldaden die in Auschwitz zijn begaan.

In januari 1945 naderden de Russische troepen Auschwitz. De nazi's die zich zo snel mogelijk wilden terrugtrekken, stuurden de meeste van de 58.000 overgebleven gevangenen op een dodenmars. De meeste gevangenen werden op weg naar Duitsland vermoord. Het Russische leger bevrijdde Auschwitz op 27 januari; de soldaten vonden nog slechts 7.650 gevangenen die nauwelijks leefden in het gehele kampcomplex. In totaal waren daar ongeveer één miljoen Joden vermoord.

Concentratiekampen

De Duitse nationaal-socialisten richtten aanvankelijk concentratiekampen op in Duitsland en later in de gebieden die ze bezetten om mensen te onderdrukken en uiteindelijk al diegenen te elimineren die volgens hun ideeën niet langer tot de samenleving mochten behoren: homoseksuelen, Joden, Sinti en Roma, politieke tegenstanders (bijvoorbeeld communisten) en anderen. De gevangenen van concentratiekampen werden onderworpen aan onmenselijk zware omstandigheden. Ze kregen veel te weinig en volstrekt onvoldoende voedsel, werden gedwongen zwaar lichamelijk werk te doen, moesten slapen in onverwarmde kazernes en hadden geen basishygiëne of medische zorg. Bovendien was er een systeem van dagelijkse mishandeling als straf, waaraan veel gevangenen stierven.

Deportaties

Deze term betekent de gedwongen deportatie van de Joden van Europa naar de concentratie- en vernietigingskampen die de Duitse nationaal-socialisten in Europa hadden opgezet. De joodse burgers van de door nazi-Duitsland bezette landen werden meestal op klaarlichte dag van hun inzamelpunt naar het treinstation gereden en in de trein geladen. Soms werden er passagierstreinen gebruikt, maar meestal gesloten goederentreinen, waarin ondraaglijke omstandigheden bestonden: vaak moesten 80 tot 100 mensen dagenlang in een wagon staan tot ze op hun onbekende bestemming aankwamen. Tijdens de reis was er geen of slechts onvoldoende voedsel, nauwelijks onderbrekingen en geen toiletten voor de gedeporteerden. Velen van hen stierven tijdens het transport.

Dwangarbeid

Werk onder dwang uitgevoerd voor het nazi-regime door Joden en anderen. Het omvatte werk dat binnen het Reich werd verricht door arbeiders uit door Duitsland bezette gebieden of uit de satellietlanden van Duitsland. Duitsland begon gevangenen te gebruiken als dwangarbeiders, wat volgens het internationale recht illegaal was. In september 1944 waren er 5,5 miljoen buitenlandse arbeiders en twee miljoen gevangenen die gedurende de oorlog werkten in Duitsland; 38 procent daarvan was Sovjet en 20 procent was Pools. Tegen het einde van dat jaar werden nog eens 1,5 miljoen gedwongenarbeiders gerekruteerd. Nazi-leiders hadden verschillende opvattingen over dwangarbeiders. In de meeste gevallen waren het de Gestapo en de Duitse veiligheidspolitie die belast waren met het toezicht op de arbeiders. Ze behandelden ze de buitenlandse arbeiders brutaal. Maar hun wrede behandeling van de dwangarbeiders, slechte arbeidsomstandigheden en de duidelijke dreigende nederlaag van Duitsland leidde tot een stijging van de georganiseerde weerstand. Vanaf de annexatie van Oostenrijk in 1938 werden Joden door de nazi genomen voor dwangarbeid. Na de invasie van Polen werden Joden genomen voor taken zoals het opruimen van puin. Vanaf het moment dat de nazi's Joden begonnen te gebruiken voor dwangarbeid, werden ze vreselijk behandeld. Gedurende de hele periode van de Holocaust, was dwangarbeid door Joden in de getto's en kampen een dominant kenmerk van hun dagelijks leven. In de meeste gevallen hadden de autoriteiten geen respect voor het leven van hun joodse arbeiders, en velen stierven als gevolg van de dwangarbeid.

Emigratie

Nadat de nationaal-socialisten in januari 1933 in Duitsland aan de macht kwamen, overwoogen veel Duitse Joden emigratie. Uit de statistieken blijkt een duidelijke toename van het aantal emigrerende Joden, eerst onmiddellijk nadat Hitler aan de macht kwam, daarna nadat de Nürnbergwetten in september 1935 waren aangenomen en ten slotte na de Reichspogromnacht (*Kristallnacht*) in november 1938. Nadat Oostenrijk in maart 1938 tot het Duitse rijk was toegetreden, besloten ook veel Oostenrijkse Joden voor emigratie. Een laatste golf van joodse emigratie uit nazi-Duitsland volgde op het uitbreken van de oorlog in september 1939.

De beslissing om te emigreren was voor veel Duitse en Oostenrijkse Joden een groot dilemma. Velen voelden zich te oud om een nieuw leven te beginnen in een vreemd land waarvan ze de taal niet spraken, of wilden familieleden niet achterlaten. Ook in het land van aankomst waren er veel onbekende uitdagingen, daarom emigreerden veelal slechts mensen die al familie hadden in het buitenland.

De belangrijkste doelen van de joodse vluchtelingen in de eerste jaren van het naziregime waren voornamelijk de direct aan Duitsland grenzende landen zoals Frankrijk, Zwitserland, Nederland of Tsjechoslowakije. Palestina, dat toen onder Brits mandaat stond, de VS of Zuid-Afrika waren ook favoriete bestemmingen voor de joodse emigranten. Met het oog op de toenemende repressie in het thuisland (vooral na de Reichspogromnacht in 1938), vluchtten veel Duitse Joden zelfs naar Shanghai en andere verre plaatsen waarvoor ze een visum konden krijgen.

Hoe wanhopiger de toestand voor de Joden in Duitsland en Oostenrijk werd, hoe moeilijker het werd om een land te vinden dat bereid was om de vluchtelingen op te nemen. Een conferentie in 1938 in Evian, Frankrijk, veranderde niets aan deze situatie, waarop vertegenwoordigers van 32 landen bespraken hoe de emigratie van Joden uit Duitsland en Oostenrijk kon worden opgevangen. De latere Israëliëse premier Golda Meir schreef over de conferentie in Evian: "Om daar te zitten en te luisteren naar de vertegenwoordigers van 32 landen, die achter elkaar opstaan en uitleggen hoe verschrikkelijk graag ze een groot aantal vluchtelingen willen accepteren en hoe vreselijk pijn het deed dat ze dat niet konden doen, was een schokkende ervaring ... weten jullie niet dat die verdorpe "nummers" mensen zijn, mensen die de rest van hun leven in concentratiekampen doorbrengen of de wereld ronddwalen als melaatsen als je ze niet opneemt? "

Degenen die besloten hun vaderland te verlaten vanwege de steeds strengere maatregelen voor discriminatie en vervolging, werden geconfronteerd met enorme bureaucratische en

financiële moeilijkheden. Naast het probleem om een land te vinden dat bereid was om hen te accepteren, moest er bij het verlaten van het Duitse Rijk een zogenaamde Reich-vluchtbelasting worden betaald. Met deze verplichte heffing op emigranten wilden de nazi's voorkomen dat het kapitaal van Duitse en Oostenrijkse Joden naar het buitenland zou gaan. Tot mei 1934 werden alleen emigranten belast met een vermogen van meer dan 200.000 RM, waarna op 18 mei 1934 een decreet van kracht werd, volgens hetwelk een vermogen van 50.000 RM al belastbaar was. Het tarief van de Reich vluchtbelasting was 25%. Door valutaregels en wisselkoersen behielden emigranten echter slechts een fractie van het resterende bedrag. Dit moest ook worden gebruikt om de reiskosten zelf te dekken, bijvoorbeeld voor het oversteken per schip. Als gevolg hiervan hadden de meeste Duitse en Oostenrijkse Joden nauwelijks geld over nadat ze nazi-Duitsland waren ontvlucht en in hun nieuwe thuisland waren aangekomen. In oktober 1941 veranderden de nazi's hun vervolgingsbeleid en vaardigden een emigratieverbod voor Joden uit. Op dit moment was een ontsnapping naar het buitenland praktisch onmogelijk.

Eretz Israël

De term Eretz Israël (Hebreeuws: het land van Israël) is de oorspronkelijke bijbelse naam voor het gebied waarin het Joodse volk zich in bijbelse tijden vestigde en dat veel Joden over de hele wereld als hun eigen huis beschouwen. De term Eretz Israël moet niet worden verward met de huidige plaats van Israël - het verwijst eerder naar de historische oorsprongsregio van het Joodse volk zonder enige politiek gedefinieerde grenzen.

Getto

Dit begrip beschrijft een woongebied of een straat, waar Joden gescheiden van de christelijke of niet-joodse omgeving moesten leven. Vaak werden zulke gebieden ommuurd en afgegrensd. De gettoisering van de Joden was al in de Middeleeuwen gebruikelijk. De Middeleeuwse getto's hadden de afzondering van Joden als doel. Het ging destijds niet om concentratie van Joden, met het doel hen te vermoorden. Dat is het wezenlijke onderscheid tussen Middeleeuwse getto's en de Nationaal-Socialistische getto's, die in 1939 in oost-Europa gevormd werden. De levensomstandigheden in deze getto's waren onverdraaglijk en onverbiddelijk. Tussen 1940 en 1942 stierven alleen al in Warschau en Lodz meer dan 140.000 mensen in getto's, bijna 20% van de bewoners. Maar er zijn geen bewijzen dat de getto's oorspronkelijk werden opgezet met als doel Joden te vermoorden, of dat de nazi's in de loop van de oorlog getto's wilden gebruiken als plaatsen waar zij hun plannen de Europese Joden te decimeren, konden uitvoeren. Niettemin bleven de Duitsers volkomen

overschillig onder het hoge sterftcijfer van de Joden in de getto's dat veroorzaakt werd door honger en gebrek aan andere noodzakelijke bestaansvoorwaarden. In de meeste getto's moesten Joden ook dwangarbeid verrichten. De getto's van Warschau en Lodz waren de twee grootste.

Getto Teresienstadt

In 1941 stichtten de nazi's een getto in Theresienstadt (Terezin), een garnizoensstad in het noordwesten van Tsjechoslowakije, waar ze de Joden van Bohemen en Moravië, oudere Joden en personen van "speciale verdiensten" in het Reich en enkele duizenden Joden uit Nederland en Denemarken geïnterneerd hadden. Hoewel het door de SS gerunde getto in de praktijk dienst deed als doorgangskamp voor Joden op weg naar vernietigingskampen, werd het ook voor propagandadoeleinden gepresenteerd als een 'model joodse nederzetting'. Het interne leven in Theresienstadt werd beheerd door de *Ältestenrat (Judenrat)*. Ondanks ernstige voedseltekorten en verplichte arbeid, weerspiegelden de uitgebreide educatieve en culturele activiteiten in het getto de wil van de gevangenen om te leven en hun behoefte aan afleiding van hun benarde situatie. Toen eind 1943 berichten over de vernietigingskampen verschenen, besloten de nazi's Theresienstadt voor te stellen aan een onderzoekscommissie van het Internationale Rode Kruis. Ter voorbereiding op het bezoek van de commissie werden meer deportaties naar Auschwitz uitgevoerd om de overbevolking in het getto te verminderen. Nepwinkels, een koffiehuis, bank, school, kleuterscholen en dergelijke werden geopend en in het hele getto werden bloementuinen aangelegd. De commissie arriveerde op 23 juni 1944 in het getto. Hun ontmoetingen met gevangenen waren van tevoren zorgvuldig gepland. Na het bezoek maakten de nazi's een propagandafilm over het nieuwe leven van de Joden onder auspiciën van het Derde Rijk. Na het filmen werden de meeste acteurs in de film, waaronder bijna alle onafhankelijke leiders en de meeste kinderen in het getto, naar de gaskamers van Auschwitz-Birkenau gestuurd. De ontstellende overbevolking, de hygiënische omstandigheden en de ondervoeding leidden tot de verspreiding van ziekten onder de bevolking van het getto. In 1942 stierven 15.891 mensen in Theresienstadt, de helft van de bevolking van het getto. Meer dan 155.000 Joden kwamen naar Theresienstadt totdat het op 8 mei 1945 werd bevrijd; 35.440 kwamen om in het getto en 88.000 werden gedeporteerd om te worden vermoord.

Gustav Schröder

Gustav Schröder was de kapitein van de noodlottige reis van de St. Louis, die in mei 1939 met meer dan 900 joodse passagiers aan boord van Hamburg naar Amerika vertrok. Nadat ze de Atlantische Oceaan waren overgestoken, werden de voortvluchtigen uit nazi-Duitsland - van wie velen al na de Kristallnacht in november 1938 een keer waren gearresteerd - de toegang geweigerd door zowel de Cubaanse als de Amerikaanse autoriteiten. Het pariaschip werd gedwongen terug te keren naar Europa. Maar in plaats van rechtstreeks naar een Duitse haven terug te keren, bleef kapitein Schröder bij de terugreis en weigerde terug te keren naar Duitsland totdat hij een veilige haven voor zijn joodse passagiers had gevonden. Hij ging zelfs zo ver dat hij een noodplan ontwikkelde waarmee de St. Louis op spectaculaire wijze schipbreuk zou lijden nabij de Engelse kust om de Britse autoriteiten te dwingen actie te ondernemen. Uiteindelijk werd er echter een oplossing gevonden en mochten de passagiers uitstappen in Antwerpen, nadat België, Groot-Brittannië en Frankrijk met het American Jewish Joint Distribution Committee een overeenkomst hadden gesloten om elk een bepaald aantal mensen op te nemen. Als de St. Louis rechtstreeks naar een Duitse haven was teruggekeerd, zouden zijn joodse passagiers allemaal zeker in nazi-concentratiekampen zijn terechtgekomen. Het was dus voornamelijk te danken aan de moed en vastberadenheid van kapitein Schröder om zijn joodse passagiers niet aan hun lot over te laten, en dat velen van hen op dankzij hem konden ontsnappen aan de nazi's. Op 11 maart 1993 besloot Yad Vashem Kapitein Gustav Schröder (postuum) te erkennen als Rechtvaardig onder de Volkeren.

Holocaust

Sinds de jaren '70 wordt het begrip "Holocaust" nagenoeg wereldwijd gebruikt als aanduiding voor de moord op de Joden in Europa door Nazi-Duitsland tijdens de Tweede Wereldoorlog. Holocaust stamt van het Grieks-Latijnse woord "Holocaustum" en betekent "brandoffer" (letterlijk vertaald: geheel verbrand).

Judenrat

Joodse Raden op bevel van de Duitsers opgezet in de joodse gemeenschappen in het door de nazi's bezette Europa. De *Judenräte* werden belast met de verantwoordelijkheid het beleid van de nazi's betreffende de Joden ten uitvoer te brengen. Deze Joodse Raden moesten vaak balanceren op het scherpst van de snede: aan de ene kant voelden zij zich

verantwoordelijk om hun lotgenoten zo goed mogelijk te helpen; aan de andere kant werd van hen verwacht de bevelen van de nazi-autoriteiten uit te voeren, vaak ten koste van hun lotgenoten. De rol die de *Judenräte* hebben gespeeld is een van de meest controversiële aspecten van de tijd van de holocaust. De opzet van de *Judenräte* volgde geen vast patroon: in sommige gevallen was een *Judenrat* verantwoordelijk voor slechts één stad, terwijl in andere gevallen een *Judenrat* of soortgelijk lichaam zeggenschap had over een heel district, of soms over een heel land, zoals in Duitsland, Frankrijk, België, Nederland, Slowakijë, Roemenië en het Protectoraat Bohemen en Moravië. De eerste *Judenräte* werden in de herfst van 1939 opgezet in bezet Polen, slechts enkele weken nadat de Tweede Wereldoorlog was uitgebroken, op bevel van het hoofd van de Gestapo, Reinhard Heydrich en ten uitvoer gebracht door het hoofd van het Gouvernement-General Hans Frank. Zij werden samengesteld uit 'invloedrijke personen en rabbijnen'.

Frank beval dat in gebieden met minder dan 10.000 Joden, de *Judenrat* 12 leden moest hebben, terwijl in grotere steden en plaatsen de Raad moest bestaan uit 24 leden. De Raden moesten door de lokale bevolking gekozen worden en de Raad zelf moest zijn voorzitter en vice-voorzitter kiezen. Vervolgens moesten de Duitsers de keuze goedkeuren. In bepaalde gevallen weigerden joodse activisten zitting te nemen in de *Judenräte*, omdat ze –terecht- vreesden dat de Duitsers van plan waren de raden uit te buiten en dat ze deze zouden dwingen tegen hun lotgenoten gerichte daden te verrichten. Maar in het algemeen namen de meeste joodse leiders zitting in de *Judenräte*.

Nadat de *Judenräte* waren geïnstalleerd, droegen de Duitsers hun op verschillende administratieve en economische maatregelen uit te voeren die vernietigend waren voor de Joden. In de meeste gevallen probeerden de *Judenräte* de maatregelen te vertragen of te verlichten. Andere leden van de *Judenräte* geloofden dat als ze gehoor zouden geven aan de eisen van de Duitsers, deze zouden zien hoe productief de Joden konden zijn en hen derhalve minder hard aan zouden pakken. In enkele gevallen deden de *Judenräte* hun voordeel met hun bevoorrechte positie, hetgeen tot veel vijandigheid en kritiek leidde van de zijde van de joodse gemeenschappen.

De *Judenräte* kregen de opdracht Joden van hun huizen naar de getto's te brengen, de rust te bewaren en te voorkomen dat er gesmokkeld werd. Bovendien waren zij verantwoordelijk voor het uitreiken van de schrale voedselrantsoenen, toegewezen door de Duitsers. In sommige gevallen probeerden de *Judenräte* de honger in hun getto's te verlichten door illegaal voedsel te verwerven. De raden zetten ook onderlinge hulporganisaties, ziekenhuizen, medische klinieken en weeshuizen op. Vanaf 1940 kregen de *Judenräte* de opdracht arbeiders te leveren voor dwangarbeid in de werkkampen. In de meeste gevallen voldeden de Raden aan de eisen van de Duitsers en veroorzaakten daardoor nog meer spanning in de gemeenschap.

Toen de nazi's een begin maakte met de *Endlösung* – de vernietiging van de Europese Joden – eisten zij van vele *Judenräte* dat zij de namen van Joden opgaven die gedeporteerd moesten worden naar de vernietigingskampen. Iedere Raad moest beslissen of en hoezeer ze de Duitsers zouden gehoorzamen. De meeste zochten manieren om het proces van deportation tegen te houden of ten minste te vertragen; sommige deden dit door een politiek van 'redding door werk' te volgen. Zij probeerden de Duitsers ervan te overtuigen dat de Joden belangrijk waren voor de oorlogseconomie als producenten van verscheidene belangrijke producten en wapens en dat de Duitsers het zich niet konden permitteren hen massaal te vernietigen. Sommige Raden besloten bepaalde mensen uit de gemeenschap op te offeren om daarmee de meerderheid te redden. Zowel tijdens als na de oorlog riep deze praktijk veel kritiek en verdeeldheid op. In verschillende gevallen namen de leden van de *Judenräte* deel aan het plannen van en uitvoeren van het gewapend verzet tegen de nazi's.

Kristallnacht

Pogrom op 9-10 november 1938 in heel Duitsland en Oostenrijk door de nazi's uitgevoerd. De naam verwijst naar het glas van de etalageruiten die door de relschoppers waren ingeslagen. Officieel had de *Kristallnacht* plaats in verband met de moord op 7 november in Parijs van een employé van de Duitse ambassade, Ernst Von Rath, door een jonge joodse vluchteling Herschel Grynzpan. Op 9 november overleed von Rath aan zijn verwondingen.

Diezelfde nacht kwam een groep nazi-leiders in München bijeen om Hitler's (mislukte) poging in 1923 om de Beierse regering over te nemen, te herdenken. De nazi-minister van Propaganda, Joseph Goebbels, vertelde de andere deelnemers dat de tijd was gekomen om de Joden aan te pakken. De nazi-leiders stuurden vervolgens instructies aan hun mannen in het hele land: ze moesten zich niet gedragen als de aanstichters van de pogrom, maar moesten er wel aan deelnemen. Binnen enkele uren braken er wilde rellen uit. De etalageruiten van joodse winkels werden ingegooid en de winkels werden geplunderd, honderden synagogen en joodse huizen werden in brand gestoken en vele Joden werden mishandeld. Ongeveer 30.000 Joden, van wie velen rijke en vooraanstaande leden van hun joodse gemeenschappen waren, werden gearresteerd en gedeporteerd naar concentratiekampen in Dachau, Sachsenhausen en Buchenwald, waar zij werden blootgesteld aan een onmenselijke een beestachtige behandeling. Velen van hen kwamen om. Tijdens de pogrom zelf werden ongeveer 90 Joden vermoord.

Toen de pogrom voorbij was, gingen de nazi's door met andere strenge anti-joodse maatregelen. De arisering, het confisqueren van joodse eigendommen, werd

geïntensiveerd; de joodse gemeenschap werd gedwongen een boete van een miljard rijksmark te betalen, zogenaamd als vergelding voor de dood van Von Rath; en de Duitsers zetten een Centraal Departement voor Joodse Emigratie op (Zentralstelle für jüdische Auswanderung), om de Joden aan te moedigen het land te verlaten.

De landen in het westen en zelfs de Sovjet-Unie waren geschokt door de Kristallnacht en sommige regeringen gingen ertoe over als reactie hierop meer vluchtelingen toe te laten. De nazi's lieten zich daar echter niet door weerhouden en gingen zonder ophouden door met hun plan de Europese Joden te vernietigen.

Leo Baeck

(1873-1966), Reform rabbijn, filosoof en leider van het Duitse jodendom in Nazi Duitsland. Baeck studeerde aan het Joods Theologisch Seminarium in Breslau en het College voor joodse studies in Berlijn. Hij werd in 1897 tot rabbijn aangesteld en leidde gemeenten in Oppeln, Düsseldorf en Berlijn. Hij gaf ook les in het reform rabbijnen seminarium. Tijdens de Eerste Wereldoorlog diende Baeck als aalmoezenier. Baeck was een creatieve geleerde die artikelen publiceerde over veel joodse onderwerpen. Hoewel hij zichzelf als een niet-zionist beschouwde, nam hij stelling tegen een groep Duitse rabbijnen die tegen het zionisme waren. Hij was lid van verschillende zionistische commissies. Hij was een leider van veel Duits-joodse organisaties, zoals de Algemene Vereniging van Duitse Rabbijnen, waarvan hij in 1922 tot voorzitter werd gekozen. Toen Hitler in 1933 aan de macht kwam, werd Baeck president van een overkoepelend Duits-joodse organisatie genaamd de Reichsvertretung van Duitse Joden. Hij trad dus op als de officiële vertegenwoordiger van alle Duitse Joden. Hij werd in 1943 naar het getto van Theresienstadt gedeporteerd, waar hij diende als lid van de joodse kampleiding. Zijn spirituele inspiratie heeft het moreel van de andere gevangenen enorm vergroot. Na de oorlog verhuisde Baeck naar Londen, waar hij zich met onderwijs, onderzoek en gemeenschapswerk bezig hield.

Mauthausen

Concentratiekamp gelegen nabij een ongebruikte steengroeve ongeveer vijf kilometer van de stad Mauthausen in noordelijk Oostenrijk. Mauthausen werd in augustus 1938 in gebruik genomen, slechts enkele maanden na de *Anschluss* - de annexatie van Oostenrijk door Duitsland. De eerste gevangenen werden gedwongen het kamp te bouwen

en in de steengroeve te werken. Het werk in de steengroeve heeft vele gevangenen het leven gekost.

In het eerste jaar waren de 1.100 gevangenen die naar Mauthausen werden gebracht gewone misdadigers, mensen die asociaal werden geacht en ongeschikt om de Duitse maatschappij te leven, en politieke tegenstanders van het Rijk, onder wie een groep politieke gevangenen die uit Dachau was overgebracht. De hele oorlog lang werd het kamp hoofdzakelijk gebruikt voor politieke en ideologische tegenstanders van het nazi-regime. Mauthausen was in drie afdelingen verdeeld: het gevangenenkamp, de administratiegebouwen en de behuizing van de SS. De gevangenen verbleven in de 20 barakken van kamp no.1. Elke barak was bedoeld voor 300 gevangenen, maar meestal werden er meer dan 600 ingepropt. Vier barakken waren quarantainebarakken, waar de pas aangekomen gevangenen drie weken moesten verblijven. Naderhand werden ze naar andere barakken verhuisd. Kamp no.2 was een werkplaatsterrein dat vier barakken omvatte. Vanaf het begin van 1944 was het ook een quarantainegebied. Kamp no. 3 dat in het voorjaar van 1944 werd gebouwd, omvatte oorspronkelijk zes barakken. Vanaf de zomer van 1944 werden daar de zieke en zwakke gevangenen ondergebracht voordat ze werden gedood.

Het kampcomplex werd bewaakt door nietsontziende doodshoofdtroepen van de SS. Toen de oorlog begon werd het kamp uitgebreid tot zowel een concentratiekamp als een moordcentrum voor politieke en ideologische tegenstanders uit het Rijk zelf en uit andere door de nazi's bezette landen. De voedselrantsoenen werden verminderd en de gevangenen leefden in overvolle barakken en ongezonde omstandigheden. Dat leidde tot het uitbreken van dysenterie- en tyfusedemieën, waardoor velen verzwakt raakten en stierven.

Aan het einde van 1939 was het aantal gevangenen in het kamp meer dan verdubbeld tot 2.666. In 1940 groeide het aantal nieuwe gevangenen explosief: dat jaar werden ongeveer 11.000 nieuwe gevangenen naar Mauthausen gestuurd, wat voor de kampleiding aanleiding was de eerste van een aantal satellietkampen in de omgeving op te zetten. Ondanks het feit dat er vele nieuwe gevangenen arriveerden, waren er eind 1941 nog slechts 11.135 over ten gevolge van het hoge sterftecijfer in het kamp. In 1942 kwamen er naast meer gevangenen uit Nederland, de Sovjet-Unie, Tsjecho-Slowakije en Joegoslavië, ook transporten binnen uit Frankrijk, België, Griekenland en Luxemburg.

In 1944 kwamen er zoveel nieuwe gevangenen bij dat de Duitse autoriteiten de bouw bevalen van diverse satellietkampen. Er werden in totaal meer dan 65.000 nieuwe gevangenen geregistreerd en de maximumbevolking was dat jaar 114.524. In mei 1944 kwamen grote transporten Joden uit Auschwitz binnen. Het aantal Joden dat in dat jaar in Mauthausen stierf, was meer dan 3.000. Na het neerslaan van de Poolse opstand in

Warschau in oktober 1944 kwamen vele groepen Polen in Mauthausen terecht. Vele Poolse studenten en ondergrondse strijders werden direct na aankomst gedood.

De Joden die in Mauthausen zaten, werden veel slechter behandeld dan de andere gevangenen. Zij moesten tunnels graven in de subkampen voor de ondergrondse ammunitiefabrieken en van hen werd verwacht dat zij dat in een onmenselijk snel tempo zouden doen. Na ongeveer een maand waren de joodse werkers lichamelijk gebroken en zo uitgeput dat ze zich nauwelijks nog konden bewegen.

Op 5 mei arriveerden de Amerikanen en bevrijdden het kamp. In totaal zijn er 199.404 gevangenen in Mauthausen geweest. Ongeveer 119.000 van hen, onder wie 38.120 Joden, werden gedood of stierven door de slechte omstandigheden, uitputting, ondervoeding en te hard werken. In dit aantal zijn ook de zieke, zwakke en ongewenste gevangenen begrepen die in de perioden augustus 1941 tot oktober 1942 en april tot december 1944 naar het Hartheim kasteel in de buurt werden overgebracht om te worden gedood in de gaskamers aldaar.

Sjabbat

Zevende dag van de week, een dag van rust en heiliging ter herinnering aan de schepping van de wereld en de bevrijding van de Joden uit de slavernij van Egypte. Volgens de joodse wetten is elke vorm van werk verboden op Sjabbat. De dag begint vrijdagavond kort voor zonsondergang met het aansteken van speciale Sjabbatlichten en eindigt zaterdagavond na het verschijnen van de eerste drie sterren aan de hemel.

St Louis

Op 13 mei 1939 vertrok de St. Louis, een lijnschip van de rederij HAPAG, vanuit de haven van Hamburg richting Cuba. Er waren 938 passagiers aan boord, vluchtelingen die probeerden te ontsnappen uit nazi-Duitsland. Bijna alle passagiers waren Joden die een inreisvisum voor de Verenigde Staten hadden aangevraagd en slechts korte tijd in Cuba wilden blijven. Voor de tussenstop in Cuba hadden de joodse vluchtelingen zowel een landingsvergunning als een doorreisvisum verkregen, waarmee ze van boord zouden moeten gaan in Havana. Maar tot kort voordat ze de Amerikaanse oostkust bereikten, wisten de passagiers van St. Louis niet dat de Cubaanse president Federico Laredo Bru de passagierscertificaten al een week voordat het schip vertrok, ongeldig had gemaakt. Om zoals gepland aan wal te kunnen gaan in Cuba, zouden de vluchtelingen, die hun laatste geld

meestal aan de dure overtocht hadden uitgegeven, nu een borg van US \$ 500 moeten betalen en een schriftelijke goedkeuring van de Cubaanse regering moeten indienen. Toen de St. Louis op 27 mei in Havana aankwam, mochten slechts 28 passagiers uitstappen, waaronder 22 Joden met een geldig Amerikaans visum. De overige passagiers werden geweigerd het schip te verlaten. Nadat alle onderhandelingen met president Bru waren mislukt, gaf deze laatste het schip de opdracht de Cubaanse territoriale wateren te verlaten. De St. Louis ging langzaam verder richting Florida en was uiteindelijk zo dicht bij de kust dat de lichten van de stad Miami aan boord te zien waren. Uit wanhoop probeerden sommige passagiers een landingsvergunning te krijgen door een persoonlijk verzoek aan president Franklin D. Roosevelt in te dienen. Roosevelt heeft deze oproep om hulp nooit beantwoord. In de Verenigde Staten was het immigratiebeleid strikt gebaseerd op een quota, wat betekende dat aanvragers die aan bepaalde criteria moesten voldoen, visa konden krijgen en vervolgens konden wachten tot hun nummer op de wachtlijst voorkwam. In 1939 was de wachtlijst voor Duitsland en Oostenrijk echter vol, aangezien duizenden Duitse en Oostenrijkse Joden al een aanvraag voor immigratie naar de Verenigde Staten hadden ingediend. Nadat met de Verenigde Staten geen oplossing kon worden gevonden voor de passagiers van de St. Louis, moest het schip uiteindelijk op 6 juni 1939 aanzetten en weer koers zetten naar Europa. De Duitse kapitein, Gustav Schröder, had via intensieve onderhandelingen geprobeerd zijn passagiers in veiligheid te brengen. Op het laatste moment konden joodse organisaties (met name het Joods Joint Distribution Committee) met Engeland, Nederland, België en Frankrijk onderhandelen over een regeling volgens welke de vluchtelingen over deze vier landen verdeeld zouden moeten worden. In Engeland konden 288 passagiers aan land, die bijna allemaal de oorlog hebben overleefd. Van de overige 620 passagiers konden er uiteindelijk 87 emigreren voordat de nazi's hun land van verblijf bezetten. Bij de verovering van West-Europa vielen echter 532 passagiers in handen van de nazi's. Iets meer dan de helft van hen overleefde de Holocaust, maar 254 voormalige St. Louis-passagiers kwamen om.

Westerbork

Doorgangskamp gelegen in het noordoosten van Nederland. De meeste Nederlandse Joden gingen via dit kamp op weg naar de nazi-vernietigingskampen in Oost-Europa. Westerbork werd oorspronkelijk in oktober 1939 opgericht door de Nederlandse regering om de Duits joodse vluchtelingen onder te brengen die illegaal Nederland waren binnengekomen.

Eind 1941 besloten de Duitsers om Westerbork te gebruiken als een van de drie doorgangskampen in West-Europa waar Joden werden verzameld voor deportatie. De nazi's namen de leiding van het kamp over op 1 juli 1942. De eerste Joden arriveerden op 14 juli 1942 en de eerste deportatie vertrok de volgende dag naar Auschwitz. In totaal werden er bijna 100.000 Joden gedeporteerd uit Westerbork naar de nazi-vernietigingskampen en concentratiekampen, waaronder Auschwitz, Sobibor, Bergen-Belsen en het getto van Theresienstadt. Niet alle Joden die naar Westerbork werden gebracht werden automatisch gedeporteerd. Terwijl de meeste Joden een week of twee na aankomst in het kamp werden doorgestuurd. Waren er ook een paar 'permanente' bewoners die moesten werken in het kamp als metaalbewerkers, buitenwerkers en als hulpen voor de kampleiding. Westerbork werd midden april 1945 door de geallieerden bevrijd. Op dat moment waren er nog 876 gevangenen in het kamp van wie 569 Nederlandse burgers.

Zionisme

Het zionisme is een moderne joodse nationale beweging die zich voor het eerst ontwikkelde in de 19e eeuw, met als doel een nationaal thuis te creëren voor het joodse volk in hun bijbelse thuisland, dat Joden traditioneel het land van Israël noemden (Hebreeuws: Eretz Israël) en dat de oude Romeinen als Palestina hadden hernoemd. De beweging begon parallel met de opkomst van andere nationale bewegingen, vooral in Oost- en Centraal-Europa. Het zionisme was ook een reactie op pogroms en antisemitische vervolging. Het zionisme was vanaf het begin heterogeen. Zijn denkers, leiders en partijen hadden verschillende wereldbeelden over hoe de zionistische visie te realiseren. Vanaf 1881 kwamen bescheiden golven van joodse immigranten naar het land van Israël en voegden zich bij de kleine joodse bevolking die daar al generaties lang continu woonde.